

BAŽNYČIOS – KULTŪRINIO KRAŠTOVAIZDŽIO PLĖTROS INDIKATORIUS

Filomena Kavoliutė

Vilniaus universitetas, M. K. Čiurlionio g. 21/27, LT-03101, Vilnius

El. paštas: Filomena.Kavoliute@gf.vu.lt

Įvadas

Žinių apie Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio raidą ilgainiui daugėja. Apie teritorijos apgyvenimą susidarant valstybei jau rašyta, išsiaiškinti tankiau apgyventi regionai ir senieji kultūrinio kraštovaizdžio arealai (Šešelgis, 1996; Kavoliutė, 2000). Tolesnis kraštovaizdžio vystymasis ne mažiau įdomus, bet nepakankamai ištirtas. Štai XIII–XV amžiaus karai su kaimynystėje įsikūrusiu Kryžiuočių ir Kalavijuočių ordinais keitė teritorijos apgyvenimą, tačiau pasitenkinama žinojimu apie valstybės pakraščius, virtusius dykromis. Karams pasibaigus ūkis atsigavo, suintensyvėjo kultūrinio kraštovaizdžio plėtra, bet apie šį ilgą šešių šimtmečių laikotarpį turimos žinios nevienodai gausios. Didesnio kraštovaizdžio tyrėjų dėmesio nusipelnė XVI amžius: detaliau analizuotas Uplytės kraštas (Lukinas, 1974; Eringis, Milius, 1976), tikslintas bendrasis miškingumas (Эйтманавичене, 1984), aiškintasi žemėnaudos specifika (Bagdonas, 1976), gilintasi į Užnemunės apgyvenimą (Totoraitis, 1938; Gužys, 1979). Mažiausiai žinoma, kaip keitėsi kraštovaizdis karų, bado ir maro epidemijų nualintame krašte XVII–XVIII a., o geriausiai pažinti paskutiniai du šimtmečiai (Eitmanavičienė, 1994; Миллюс, 1988). Nuosekliai išanalizuota tik miestelių ir miestų tinklo raida (Šešelgis, 1996).

Nuo XIV a. pabaigos prasidėjo sėkminga Lietuvos christianizacija; dabartinė valstybės teritorija tuo metu buvo tik nedidelė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalis, kurioje katalikybė paskelbta valstybės religija. Pirmieji fundatoriai XIV a. pab.–XV a. pr. buvo Lietuvos didieji kunigaikščiai Jogaila ir Vytautas, vėliau – kiti valdovai ir didikai, dvarininkai, dar vėliau, XIX–XX a., bažnyčias savo lėšomis statė pačios bendruomenės. Bažnyčių išlaikymui būdavo skiriamos fundacijos – žemė su ten gyvenančiais valstiečiais ir jų mokamais mokesčiais. Bažnyčios atsiradimas konkrečioje vietovėje rodo ne tik galimai tankesnę jos apgyvenimą, bet ir stipresnę tos vietovės ekonominę padėtį. Be to, bažnyčių fundacija – savo turto ir padėties visuomenėje įamžinimas. Pasiturintys ir turtingi fundatorių dvarai dažnam asocijuojasi su geriau prižiūrimais laukais, labiau sukultūrintu (įsisavintu) kraštovaizdžiu. Todėl besiformuojantis bažnyčių tinklas bent iš dalies atspindėjo ir kultūrinio kraštovaizdžio plėtrą.

Kraštovaizdžio tyrimams panaudoti bažnyčių pastatymo laiką – nėra naujas sumanymas. Juo remiamasi Švedijoje, Danijoje (The cultural..., 1991), Anglijoje, matyt, ir kituose kraštuose, bet Lietuvoje kol kas tai daryti dar nebuvo mėginta, todėl šiame straipsnyje teritorijos apgyvenimui ir kultūrinio kraštovaizdžio plėtrai išsiaiškinti pasitelkta bažnyčių statymo duomenys.

1. Tyrimo problematika ir metodika

Bažnyčios kūrėsi dvejopai. Vienur jos iš karto buvo statomos kaip parapijinės, kitur – išaugo iš dvarų ar kaimų kapinių koplyčių, kurioms tik ilgainiui būdavo skiriamos fundacijos, nuolatiniai kunigai ir įsteigiama atskira parapija. Pirmas klausimas, iškilęs imantis šito darbo, – kaip vertinti koplyčių atsiradimo vietovėje faktą? Ar galima jas prilyginti bažnyčioms žvelgiant

iš teritorijos apgyvenimo pozicijų? Kartais koplyčių vietoje bažnyčios buvo pastatomos gana greitai, t.y. praėjus keliems dešimtmečiams po koplyčios paminėjimo rašytiniuose šaltiniuose, bet kartais iki savarankiškos parapijos įsteigimo praeidavo daugiau kaip šimtas metų, pvz.: Vidiškėse nuo 1675 iki 1828 metų, Paringyje (Ignalinos r.) nuo 1620 iki 1921 metų ir pan. (Misius, Šinkūnas, 1993). Apsisprendimą apsunkina ir patys bažnyčių istorijos tyrinėtojai, skirtingai traktuojantys istorijos žinias. Pavyzdžiui apie Lygumus rašoma: *Apie 1426 m. Lygumų dvare pastatyta koplyčia. Dvaras 1436 m. išlaikė nuolatinį kunigą. Dvarininkas L. Viekavičius 1524–1952 m. Kruojos pakrantėje pastatė bažnyčių* (Misius, Šinkūnas, 1993), kitur – *1436 m. pastatyta pirmoji bažnyčia* (Tarybų..., 1985–1988). Arba apie Riešę: *XVI a. gale kun. Martynas Dušnickis Riešėje pastatė bažnyčių* (Kviklys, 1964–1968), kitur – *manoma, kad medinę koplyčių Riešėje XVI a. pradžioje pastatė kunigas Martynas iš Dušnikų* (Misius, Šinkūnas, 1993) ir t.t. Taigi didžiausia problema, su kuria susidurta atliekant šį tyrimą, – bažnyčių pastatymo laiko nustatymas. Duomenų apie tai ieškota keliuose leidiniuose, tai K. Misiaus ir R. Šinkūno *Lietuvos katalikų bažnyčios* (1993), *Tarybų Lietuvos enciklopedija* (1985–1988), B. Kviklio *Lietuvos bažnyčios* (1980–1987), tačiau juose nurodomos datos kartais labai skiriasi arba nėra aiškios. Dažnai nesutampa K. Misiaus ir R. Šinkūno žinyne nurodyti duomenys su enciklopedijoje A. Miškinio bei kitų autorių pateikiamomis datomis, pavyzdžiui: *Tauragnai 1387 m. dovanoti Vilniaus vyskupui, 1498 m. minima bažnyčia* (Misius, Šinkūnas, 1993), o A. Miškinis interpretuoja kitaip: *1387 m. pastatyta bažnyčia* (Tarybų..., 1988); šią datą buvo nurodęs ir B. Kviklys (1980–1987) arba *Vyžuonų bažnyčiai 1522 m. dovanoti keli žemės sklypai* (Misius, Šinkūnas, 1993), suprask, tai pirmasis jos paminėjimas, o A. Miškinis nurodo: *1406 m. pastatyta bažnyčia* (Tarybų..., 1988); pastarąją datą buvo nurodęs ir B. Kviklys (1980–1987). Dar kitas pavyzdys: *Eišiškėse pirmoji bažnyčia pastatyta 1389 m.* (Misius, Šinkūnas, 1993), bet A. Miškinis rašo, kad *Eišiškės sparčiau augti pradėjo XV a. XVI a. pr. jau buvo apskrities centras, pastatyta bažnyčia* (Tarybų..., 1985) ir t.t. Pastatymo laikui nesutampant mėginta ieškoti papildomų šaltinių, kurių išties yra nemažai: naujoji *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (Visuotinė..., 2001–2005, raidės A–I), *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija* (Mažoji..., 1966–1968), B. Kviklio *Mūsų Lietuva* (1964–1968), vadinamoji Bostono *Lietuvių enciklopedija* (1953–1969), įvairių vietovių lokalinės monografijos. Deja, aiškiau nepasidarė. Netapo aiškesnis nei Kruonio, Kurklių, Čedasų, Dubičių bei kitų bažnyčių pastatymo laikas. Pastaroji *esanti pastatyta tarp 1431–1500 metų* (Misius, Šinkūnas, 1993), *1529 m.* (Kviklys, 1964–1968; Tarybų..., 1985), o naujoje *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* rašoma, kad pirmoji bažnyčia Dubičiuose pastatyta *14 a. pr.–15 a. pab.* – taigi gal net prieš Lietuvos krikštą. Tad kuo tikėti? Kuri data teisinga? Išties nelengva apsispręsti, ypač ne istorikui. Vis dėlto apsisotota ties naujaisiu leidiniu – K. Misiaus, R. Šinkūno žinyne (1993), nors ir jame esama akivaizdžių spragų, pavyzdžiui, iš viso neminimi Kolainiai. Mažosios Lietuvos bažnyčių pastatymo laikas nustatytas pagal *Mažosios Lietuvos enciklopediją* (2001–2003, raidės A–M) bei lyginant kitų minėtų leidinių duomenis.

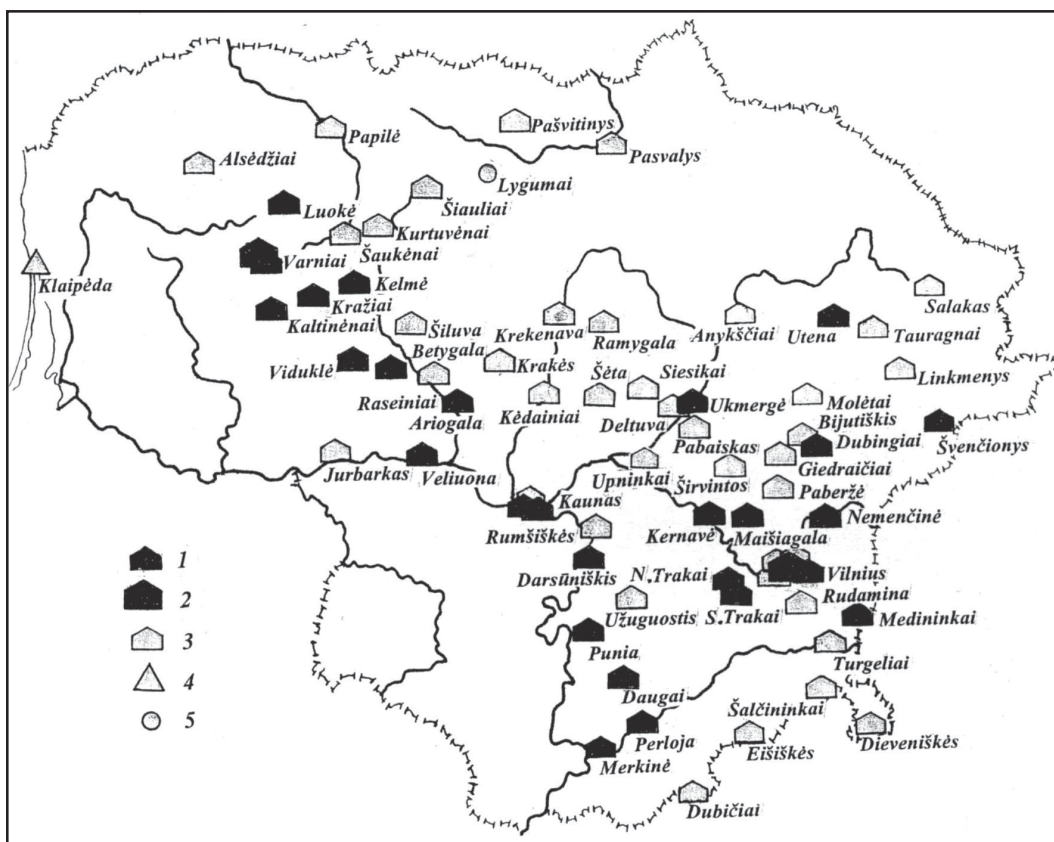
Darbe remtasi bažnyčių pastatymo laiku ir tik analizuojant XV amžių atsižvelgta į tuo metu buvusias koplyčias. Tačiau akivaizdu, kad tolesniuose kraštovaizdžio tyrimuose, ypač nagrinėjant vėliau apgyventas teritorijas, būtina įvertinti ir koplyčių tose vietovėse atsiradimo laiką, nes vėlesniais šimtmečiais daugėjant rašytinių šaltinių jos minimos daug dažniau. Bažnyčios suskirstytos pagal šimtmečius, tik ankstyvosios (XIV–XV a.) sujungtos į vieną grupę. Toks grupavimas, kaip ir bet kuris kitas, neišvengia tam tikro netikslumo, kai gretimos, vos dešimtmečiu besiskiriančios, bet skirtingiems šimtmečiams priklausančios bažnyčios pagal pastatymo laiką patenka į skirtingas grupes.

Bažnyčių pastatymo laiką pavaizdavus žemėlapyje išryškėjo ir buvo išskirti arealai su seniausiomis (XIV–XVI a.) bažnyčiomis bei arealai, kuriuose jos pastatytos vėlesniais šimtmečiais. Siekiant išaiškinti kultūrinio kraštovaizdžio tęstinumą buvo ieškoma šių teritorijų sąsajų su senaisiais kultūrinio kraštovaizdžio židiniiais, kurie, I–XIII a. archeologiniais duomenimis, autorės nustatyti anksčiau (Kavoliūtė, 2000), o dabar remtasi to žemėlapio rankraščiu (M 1:300 000). Taipogi ieškota sąsajų tarp išskirtų arealų ir šiuolaikinio miškingumo siekiant pažinti ten vykdytos ūkinės veiklos intensyvumą ir trukmę.

2. Bažnyčių tinklas Lietuvoje XV amžiuje

Nuosekli Lietuvos christianizacija prasidėjo 1387 m. Jogailai apkrikštijus aukštaičius ir pastačius pirmąsias bažnyčias Vilniuje, Medininkuose, Nemenčinėje, Maišiagaloje ir Ukmergėje (tai pačiam Jogailai priklausiusios vietovės) bei 1413–1917 m. Vytautui pakrikštijus žemaičius. Pastarasis dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvo fundatorius daugiau kaip 20 bažnyčių: Medininkų (Varnių), Luokės, Kaltinėnų, Kražių, Kelmės, Viduklės, Raseinių, Ariogalos, Veliuonos, Kauno, Senųjų ir Naujųjų Trakų, Perlojos, Daugų, Punios, Darsūniškio, Kernavės, Dubingių, Utenos, Švenčionių, Vilniaus (Gudavičius, 1999). Jos buvo statomos stambiausiose gyvenvietėse, be abejo, tankiausiai gyvenamose, kartais ir politiškai svarbiose vietovėse. Jogailos statytos Medininkų bei Krėvos, Lydos, Obolcų, Hainos bažnyčios (pastarosios yra Baltarusijoje) turėjo atremti iš rytų plintančią stačiatikybę (Gudavičius, 1999), o Vytauto pastatyta bažnyčia Veliuonoje, matyt, turėjo patvirtinti Nemuno žemupio priklausomybę Lietuvai derybose su Kryžiuočių ordinu. Tačiau geografiniu požiūriu įdomiausias yra tokių bažnyčių turėjusių gyvenviečių pasiskirstymas dabartinėje Lietuvos teritorijoje. Pasirodo, jos suformavo gana aiškų platų ŠV–PR krypties ruožą centrinėje dalyje (1 pav.). Rytinė šio ruožo dalis buvo du kartus platesnė nei vakarinė, nuo kurios į šiaurės rytus atsišakojo pirmųjų maldos namų „juosta“ šiaurės regione: Šiaulių (1445), Lygumų (1426), Pašvitinio (1459), Pasvalio (1497). Jei laikytis išsakytos nuostatos, kad pirmosios bažnyčios buvo statomos ne tik stambiausiose gyvenvietėse, bet ir tankiausiai gyvenamose vietovėse, toks išsidėstymas rodo, jog karų su Kryžiuočių ordinu laikotarpio pabaigoje tankiausiai buvo apgyventa centrinė Lietuvos dalis. Ją buvus tankiai gyvenamą rodo ir tai, kad čia telkėsi dauguma kryžiuočių puldinėtų lietuvių pilių; pirmųjų bažnyčių išsidėstymui analogišką vaizdą matome Kryžiuočių ordino agresiją Rytų Pabaltijyje XIII–XV amžiuje vaizduojančiuose žemėlapiuose (Gudavičius, Jasas, Jučas, 1986).

XV a. bažnyčių susitelkimas pleišta primenančiame ruože aiškiai atspindi XIII–XIV a. buvusį išorinį Kryžiuočių ordino spaudimą ir gyventojų koncentraciją centrinėje valstybės dalyje. Šiauriniame pakraštyje atsiradusių šventovių pastatymo laikas leidžia manyti, kad Šiaulių, Lygumų, Pašvitinio, kaip ir Alsėdžių, apylinkėse gyvenimas karų metais nenutrūkdavęs, tuo tarpu Pasvalio (1497), Papilės (1493) bažnyčių atsiradimas gali būti susijęs su gyventojų daugėjimu prasidėjus vidinei kolonizacijai. Pastarosios bažnyčios atsirado vos 1–2 dešimtmečiais anksčiau nei Sedos (1508), Švėkšnos (1509), Tauragės (1507), Saločių (1514), Biržų (1510) ar Rokiškio (apie 1500) bažnyčios. Istorikų teigimu, XV a. antroje–XVI a. pirmoje pusėje intensyviausiai buvę apgyvendinamos jotvingių ir skalvių žemės kairiajame Nemuno krante, Žemaitijos teritorijos ir šiaurinis Užneris–Deltuvos ir Nalšios žemės (Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius, 1995). Tačiau šiauriniame Užneryje jau stovėjo Lietuvos krikšto metu Jogailos įsteigta Ukmergės bažnyčia, buvo Vilniaus katedrai jo dovanoti Molėtų, Labanoro, Tauragnų, Salako kaimai, kuriuose taip pat buvo statomos bažnyčios, bei stovėjo fundatoriaus Vytauto bažnyčios Dubingiuose, Utenoje, Švenčionyse (Gudavičius, 1999). Taigi neatrodo čia buvus visai tuščia. Gal tais laikais buvo apgyvenama Nevėžio lyguma?

1 pav. Bažnyčių paplitimas Lietuvoje XV a.: 1 – Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Jogailos ir Vytauto pastatytos bažnyčios, 2 – vyskupijų centrai, 3 – kitos bažnyčios, 4 – Kryžiuočių ordino pastatytos bažnyčios, 5 – koplyčios.

Fig. 1. Distribution of churches in Lithuania in the 15th century: 1 – churches founded by Grand Dukes of Lithuania Jogaila and Vytautas, 2 – centres of dioceses, 3 – other churches, 4 – churches built by Teutonic Order, 5 – chapels.

Ankstyvųjų bažnyčių išsidėstymo vaizdą palyginus su Lietuvos teritorijos apgyvenimu kuriantis valstybei (Šešelgis, 1996; Kavoliūtė, 2000) matyti, kad labiausiai buvo ištuštėję vakariniai ir šiaurės vakariniai valstybės pakraščiai. Antro tūkstantmečio pradžios kapinynų ir pirmųjų bažnyčių palyginimas atskleidžia ir kitą labai svarbų, netgi esminį posūkį, per tą laiką įvykusį mūsų krašto apgyvenime: II tūkstantmečio pradžioje vis dar egzistavę du tankiai gyvenami regionai – Vakarų Lietuva ir Rytų Lietuva, atskirti retai apgyvento Vidurio lygumų ruožo, ryškiau susiliejo Nevėžio lygumos centrinėje dalyje padaugėjęs gyventojų. Tą rodo Krekenavoje, Ramygaloje, Kėdainiuose ir Šėtoje pastatytos pirmosios bažnyčios.

3. Kultūrinio kraštovaizdžio plėtra XVI amžiuje

XVI amžius – krikščionybės Lietuvoje įtvirtinimo amžius. Bažnyčios buvo statomos visoje valstybės teritorijoje ir jų tinklas iš pirmo žvilgsnio yra ganėtinai tankus ir tolygus. Laikantis nuostatos, jog parapijas steigė tankiau gyvenamose vietovėse, tuometinė Lietuva – gana nuosekliai apgyventas kraštas, išskyrus Užnemunę. Tačiau nuodugnesnė analizė rodo, kad bažnyčių tinklas XVI a. vis dėlto buvo netolygus. Daug kur bažnyčios buvo išsidėsčiusios kas 15 km ir tik keliose vietose – arčiau, pavyzdžiui, Senuosiuose ir Naujuosiuose

Trakuose, Darsūniškyje ir Kruonyje, Lyduvėnuose, Šiluvoje ir Tytuvėnuose, Grinkiškyje ir Pašušvyje, Upytėje ir Naujamiestyje, Pabiržėje ir Biržuose ir dar kai kur. Kitur jos buvo nutolusios per 20–30 ar net 40 kilometrų. Taigi būta įvairaus dydžio arealų, kuriuose tais laikais bažnyčių nebuvo. Tiek jas turėję, tiek jų neturėję arealai itin gerai išryškėja žemėlapyje pažymėjus vėlesniais šimtmečiais įsteigtas bažnyčias (2 pav.).

Bažnyčių pastatymo laikas rodo, kad XVI a. buvo keli stambesni arealai, kuriuose bažnyčių tinklas buvo visiškai arba iš esmės susiformavęs. Vienas jų driekėsi nuo Vilniaus Medininkų aukštuma į pietryčius Ašmenos link. Antrasis – Dubingių–Anykščių–Ukmergės – buvo daug didesnis, bet dar ne iki galo susidaręs. Jis apėmė šiaurinį Užnerį, t.y. Aukštaičių aukštumos pietinę dalį ir dešiniajame Šventosios krante esančio kalvagūbrio dalį. Šio arealo konfigūracija primena pasagą, kurios viduryje tuo metu tikriausiai buvo rečiau gyvenama, nes čia esančios Gelvonų, Bagaslaviškio, Krikštėnų, Kiauklių, Pusnės ir kitos bažnyčios atsirado vėlesniais šimtmečiais. Trečiasis – Rumšiškių–Trakų–Daugų – arealas apėmė Dzūkų aukštumą, bet irgi nebuvo pilnai susiformavęs; Kalvių, Vilūnų, Beižonių bei Alovės, Butrimonių, Pivašiūnų bažnyčių tada dar nebuvo. Jos aiškiai susisipietusios į du neplačius ruožus, kuriuose gyventojų tankumas, matyt, buvęs mažesnis. Užnemunėje buvo nedidelis Simno–Lazdijų–Liškiavos arealas. Iš esmės bažnyčių tinklas buvo susiformavęs ir Žemaičių aukštumoje, bet Luokės–Kvėdarnos–Raseinių arealas yra bene labiausiai nevienalytis. Vėliau pastatytos bažnyčios čia susitelkusios grupelėmis keliose vietose, kur, matyt, irgi gyventa rečiau – tai Vieکشnalių–Janapolės–Pavandenės, Laukuvos–Požerės–Pašilės–Karklėnų ir Girdiškės–Stulgių–Pakražančio–Žalpių apylinkės. Rytinėje plynaukštės dalyje, kitapus Dubysos, bažnyčių tinklas tai pat buvo visiškai susiformavęs, tik Šiluvos–Radviliškio–Baisogalos arealas apima pelkingąją plynaukštės dalį, todėl tinklas čia itin netolygus. Pamaryje, neplačiame Klaipėdos–Šilutės ruože, bažnyčių tinklas XVI a. irgi buvo visiškai susidaręs. Visiškai susiformavęs bažnyčių tinklas leidžia manyti šias teritorijas buvus tuo metu tankiausiai gyvenamomis.

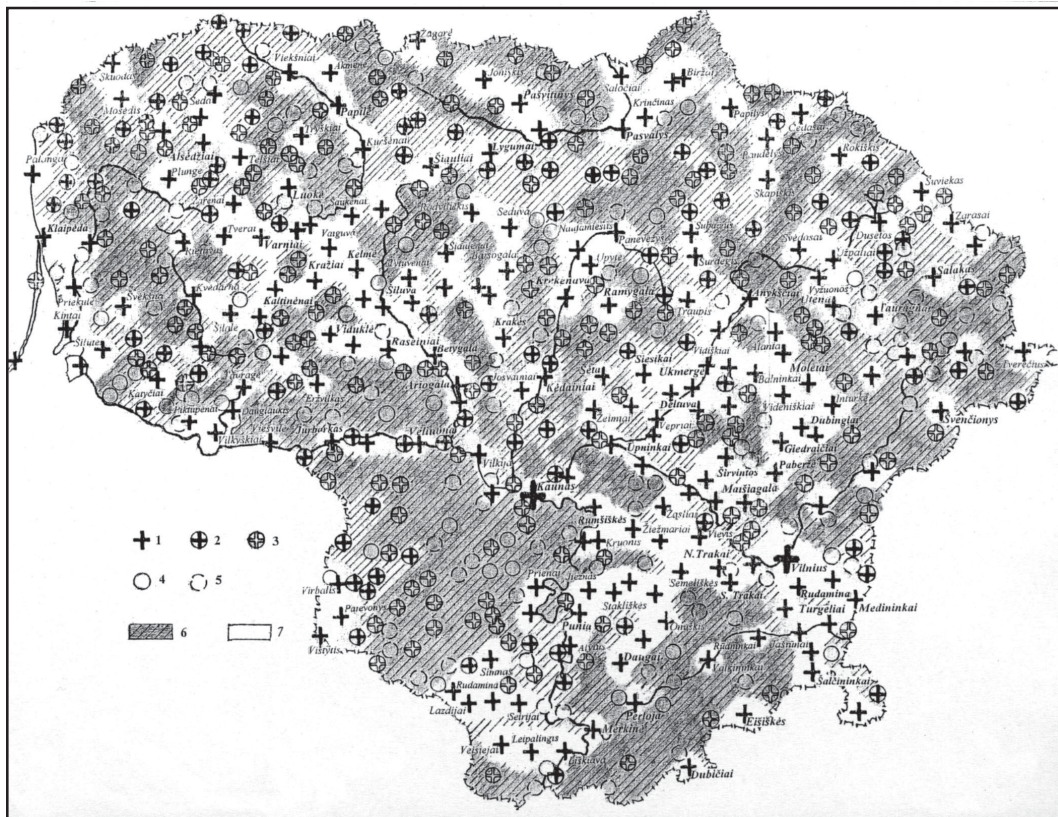
Dauguma XIV–XV a. pastatytų bažnyčių glaudžiai susijusios su senaisiais pirmo tūkstantmečio kultūriniais arealais. Apie Žemaitijoje Vytauto pastatydintas pirmąsias bažnyčias ir jų sąsajas su seniausiais apgyventomis teritorijomis jau rašyta (Kavoliūtė, 2004). Čia vertėtų paminėti kitas vietas. Su pašušvyje buvusiu Plinkaigalio kultūriniu arealu, kuriame gyventa III–XII a. (Kazakevičius, 1987), tiesiogiai susijusios Krakės. Vietovės, kurias skiria 6 kilometrai, įsikūrusios abipus Vidurio Lietuvos gūbrio: Plinkaigalis – vakaruose prie Šušvės, Krakės – rytinėje papėdėje. Kad tai tas pats kultūrinio kraštovaizdžio židiny, rodo tai, jog ir XIX a. viduryje agrarinis kraštovaizdis čia vis dar koncentravosi ant gūbrio: į vakarus nuo Plinkaigalio anapus Šušvės buvo miškingas–agrarinis, o į rytus nuo Krakių – miškingas kraštovaizdis (Ковенская..., 1865). Beje, tai ne vienintelis atvejis, kai miesteliai išaugo senųjų kultūrinių arealų pakraščiuose. Pirmame tūkstantmetyje gyventose vietovėse arba greta jų XV a. iškilo ir kitos bažnyčios – Papilės, Šiaulių, Lygumų, Lyduvėnų, Šiluvos, Kauno, Punios. O ir Ramygalos, Tauragnų, Linkmenų, Dubingių, Upninkų, Darsūniškio, Užuguosčio, Punios, Kernavės, Nemenčinės, Dieveniškų bažnyčios pastatytos senuose, dar I tūkstantmetyje susiformavusio, kultūrinio kraštovaizdžio arealuose, tik pastarieji nebuvo tokie kompaktiški kaip Vakarų Lietuvoje ir gyventa juose nuo viduriniojo geležies amžiaus (Lietuvos..., 1977).

Daugelis kitų vietovių, kur bažnyčios pastatytos XVI a., taip pat glaudžiai susijusios su senaisiais kultūrinio kraštovaizdžio židiniiais, tik vienuose, atrodo, gyventa nuolat – Tryškiai, Kuršėnai, Linkuva, Baisogala, Josvainiai, Seredžius, Vilkija, Kavarskas, Vievis, Rykantai, Jašiūnai, o kitos – Piktupėnai, Šilutė, Priekulė, Švėkšna, Gargždai, Palanga, Skuodas, Žagarė – buvo per karus ištuštėjusiuose rajonuose. Bažnyčių atsiradimas tokiose vietovėse rodo, jog įsivyravus taikai buvo grįžtama į anksčiau gyventas vietas arba jos buvo apgyvenamos iš

naujo, nes tūkstantis metų žemdirbystės pakeitė jų kraštovaizdį ir neabejotinai pagerino dirvas. Šalia tokių vietovių Užnemunėje pastatytos Balbieriškio, Rudaminos, Simno bažnyčios; pastarąją nuo senųjų I tūkstantmečio Bambininkų (Tautavičius, 1985) skiria taip pat šeši kilometrai.

Kita dalis vietovių – atsiradusios tarytum „tuščioje“ vietoje, nes aplinkui nėra aiškesnių ženklų (nei kapinynų, nei piliakalnių), rodančių ankstesniais šimtmečiais čia buvusią kultūrinę veiklą. Tiesioginių sąsajų su I tūkstantmečio kultūros arealais, atrodo, neturi Biržai, Rokiškis, Skapiškis, Suviekas, Šešuoliai, Onuškis (Trakų r.), Šventežeris, Virbalis. Tokias vietas, matyt, galima laikyti savotiškomis XVI a. kolonijomis, išikūrusiomis vis dar ūkinės veiklos nepaliestuose miškuose. Tarpinę grupę sudarytų vietovės, kurių apylinkėse tokių pavienių ženklų galima rasti arba jie esti toliau. Tai, pavyzdžiui, Surdegis, Zarasai, Skiemonys, Veisiejai, Lazdijai, Vištytis, Pajevonys, Rietavas ir daugelis kitų.

Kraštovaizdžio istorijos požiūriu ne mažiau įdomios ir tos teritorijos, kuriose bažnyčių XVI a. nebuvo. Kokios tai teritorijos, kur jos yra? Tokie arealai turi vieną bendrą bruožą – daugelis juose esančių vietovių istoriniuose šaltiniuose pirmą kartą paminėtos XVI a. arba vėlesniais šimtmečiais. Šis faktas patvirtina juos buvus vėliau apgyventus. Vietovių apgyvenimo ir bažnyčių įkūrimo ryšį gerai iliustruoja Užnemunė, kur matyti nuosekli bažnyčių pastatymo laiko kaita (2 pav.). Paveiksle taip pat matyti, kad nuo Šiaulių į šiaurę esančioje Mūšos lygumoje bažnyčios atsirado XVII a. Vadinasi, tuo laikotarpiu čia padaugėjo gyventojų. Kiti šaltiniai tą patvirtina – šiose vietose buvusi Šiaulių ekonomija įkurta 1589 m. (Jasas, 1988).

2 pav. Lietuvos bažnyčių tinklas: 1 – XIV–XVI a. statytos bažnyčios, 2 – XVII a. bažnyčios, 3 – XVIII a. bažnyčios, 4 – XIX a. bažnyčios, 5 – XX a. bažnyčios, 6 – XVI a. retai apgyventos teritorijos, 7 – XVI a. tankiai gyvenamos vietovės.
Fig. 2. The network of churches in Lithuania: 1 – churches built in the 14th–16th centuries, 2 – churches of the 17th century, 3 – churches of the 18th century, 4 – churches of the 19th century, 5 – churches of the 20th century, 6 – sparsely populated territories in the 16th century, 7 – densely populated localities in the 16th century.

XVII a. pastatytos Laukžemės, Darbėnų, Kretingos ir Kretingalės bažnyčios leidžia manyti, kad tuo pat laiku gyventojų padaugėjo LDK priklausiusiame pajūryje. O štai Žiemgalos lygumoje daugiau bažnyčių atsirado tik XVIII a. – tai rodytų buvus ryškų ir gana greitą gyventojų pagausėjimą. Daug bažnyčių XVIII a. pastatyta ir Nevėžio lygumos viduryje bei Debeikių–Suginčių–Kuktiškių ruože: šiose vietose, kaip ir minėtame Bagaslaviškio–Krikštėnų–Kiauklių areale, būta daug užmirkusių, sausintinų žemių. Žemėlapyje matyti, kad Dzūkų aukštumos papėdėje esančiuose Dainavos miškuose bažnyčias pradėta statyti tik XIX–XX šimtmečiuose, kai aukštumoje jų tinklas susiformavo dar XVI a. Tikriausiai tai irgi susiję su geroku gyventojų pagausėjimu. Kitose vietose matyti laipsniškas bažnyčių daugėjimas. Čia vertėtų atkreipti dėmesį į dar vieną bažnyčių tinklo bruožą: XVI a. susiformavęs bažnyčių tinklas yra retesnis nei kad susidaręs XVII arba XVIII šimtmečiuose. Toks vietomis itin ryškus bažnyčių tankio skirtumas neabejotinai susijęs su nevienodu tų laikotarpių gyventojų tankumu.

Ne mažiau įdomu sužinoti, kokiomis gamtinėmis savybėmis pasižymėjo teritorijos, turinčios vėliau susiformavusį bažnyčių tinklą. Lietuvos miškingumas XVI a. siekė 58% (Эйтманавичене, 1984), tad ar galima jas laikyti buvus miškingesnėmis vietovėmis? Tokių teritorijų ir dabartinių miškų sugretinimas rodo, jog dažniausiai jos išliko miškingos iki pat šių dienų. Vadinas, ir tais laikais jos buvo miškingesnės. Tai Karšuvos lyguma, kuri XIX a. viduryje dar buvo labai miškinga. Bažnyčių tinklas vėlai susiformavo Vakarų Žemaičių lygumoje ir plynaukštėje, o ruožas tarp Skaudvilės–Tauragės, Rietavo–Gargždų ir Mosėdžio–Palangos išliko miškingas iki šiol. Daug miškų išlikę tarp Papilės–Žagarės ir Joniškio–Kuršėnų. Ligi šių dienų miškingi yra Kėdainių–Traupio ir Žilinių–Rūdiškių ruožai, kuriuose bažnyčios buvo pastatytos tik XVIII–XIX a. Kiti XVI a. bažnyčių neturėję arealai didesniu dabartiniu miškingumu neišsiskiria, tačiau XIX a. viduryje buvo kur kas miškingesni (Ковенская..., 1865), ypač Rytų Žemaičių plynaukštė, Nevėžio lyguma.

Atskirą grupę sudaro itin mažo miškingumo teritorijos. Skirtingas jose esančių bažnyčių pastatymo laikas rodo, kad teritorijos yra nevienodos, nes patyrusios skirtingos trukmės antropogeninį poveikį. Mažas miškingumas susijęs su vietovėmis, kur bažnyčios pastatytos pirmiausiai – XVI a. ir anksčiau. Tai seniausiai gyvenamos vietovės, kuriose ūkininkaujama jau keliolika šimtų metų. Tuo tarpu kitos, pavyzdžiui, Užnemunės pietvakarinė dalis, Skuodo–Ylakių–Barstyčių arealas, apgyventi vėliau. Vėlyvas jų apgyvenimas ir mažas dabartinis miškingumas rodo tokiose teritorijose vykus „trumpalaikę“, vos kelis šimtmečius trukusią, bet itin aktyvią ūkinę veiklą. Taigi iš bažnyčių pastatymo laiko pozicijų galima kitaip pažvelgti į Lietuvos apgyvenimo bei kultūrinio kraštovaizdžio raidą, bet tam reikia išsamios bei įvairiapusės analizės.

Išvados

1. Seniausių (XIV–XV a.) bažnyčių susitelkimas pleišta primenančiame ŠV–PR krypties ruože centrinėje valstybės dalyje atspindi XIII–XV a. buvusį Kryžiuočių ordino spaudimą ir rodo čia buvus didžiausią gyventojų koncentraciją.

2. XVI a. bažnyčių tinklas padengė visą dabartinės Lietuvos teritoriją, bet buvo labai nevienodo tankumo. Tik keliuose aukštumų arealuose jis buvo tankus ir visiškai ar iš esmės susiformavęs. Tokie rajonai laikytini tankiausiai gyventais.

3. II tūkstantmečio pradžioje egzistavę du tankiai gyvenami regionai – Vakarų Lietuva ir Rytų Lietuva, perskirti retai apgyvento Vidurio lygumų ruožo, išliko ryškūs iki XVI a., nors panašėti pradėjo karų su Kryžiuočių ordinu metais, Nevėžio viduryje padaugėjus gyventojų. Tą rodo čia pastatytos pirmosios bažnyčios.

4. Dviejų skirtingų gyventojų aktyvumą liudijančių požymių – I–XII a. kapinynų ir XIV–XX a. bažnyčių pastatymo – laiko palyginimas atskleidė kultūrinio kraštovaizdžio tęstinumą išlaikiusias vietas; ankstyvosios ir dauguma XVI a. bažnyčių įsteigtos senuosiuose, dar pirmajame mūsų eros tūkstantmetyje susiformavusiuose, kultūrinio kraštovaizdžio židiniuose arba glaudžiai susijusios su jais.

5. Bažnyčių pastatymo laikas išryškino ir vėliau apgyventas teritorijas. Pastarųjų palyginimas su šiuolaikiniu miškingumu atskleidė per tą laiką jose vykusią labai skirtingo intensyvumo ūkinę veiklą, dėl to vienos teritorijos iki šių dienų išliko miškingos, tuo tarpu kitos virto bemiškėmis agrarinėmis teritorijomis.

Gauta 2005-03-04

Literatūra

- Bagdonas J.** (1976). Žemėtvarka ir geografinė aplinka Lietuvoje, *Geografinis metraštis*, t. 14, p. 111–122.
- Eringis K., Milius J.** (1976). Vidurio Lietuvos lygumos žemėvaldos bruožai (pagal 1554 m. Upytės valsčiaus inventorių), *Geografinis metraštis*, t. 14, p. 123–131.
- Eitmanavičienė N.** (1994). Lietuvos landšaftų struktūros kaita 1865–1965 m.: Dr. disertacija, Vilnius. (Rankraštis.)
- Gudavičius E.** (1999). Lietuvos istorija, Vilnius, t. , p. 166–169, 225–228.
- Gudavičius, E., Jاسas R., Jučas M.** (1986) Kryžiuočių ordinas. *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, Vilnius, t. 2, p. 406–408.
- Gužys J.** (1979). Užnemunės Vilkijos apgyvendinimas XVI–XVIII amžiais istorinių šaltinių ir vietovardžių šviesoje, *Geografinis metraštis*, t. 17, p. 187–200.
- Jاسas R.** (1988). Šiaulių ekonomija. *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, Vilnius, t. 4, p. 183.
- Kavoliūtė F.** (2000). Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio ištakos, *Geografijos metraštis*, t. 33, p. 20–27.
- Kavoliūtė F.** (2004). Senieji kultūriniai arealai ir jų pėdsakai Žemaitijos kraštovaizdyje, *Geografija*, t. 40, Nr. 1, p. 24–29.
- Kazakevičius V.** (1987). Plinkaigalio kapinynas. *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, Vilnius, t. 3, p. 398.
- Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.** (1995). Lietuvos istorija iki 1795 metų, Vilnius.
- Kviklys B.** (1964–1968). Mūsų Lietuva: krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai, Bostonas.
- Kviklys B.** (1980–1987). Lietuvos bažnyčios, Čikaga, t. 1–6.
- Lietuvos TSR** archeologijos atlasas. I–XIII a. pilkapynai ir senkapiai (1977), Vilnius, t. 3.
- Lukinas M.** (1974). Upytės krašto miškai XVI a., *Girios*, Nr. 1.
- Mažoji** lietuviškoji tarybinė enciklopedija (1966–1975), Vilnius: Mintis, t. 1–3.
- Mažosios** Lietuvos enciklopedija (2001–2003), Vilnius, t. 1–2.
- Misius K., Šinkūnas R.** (1993). Lietuvos katalikų bažnyčios, Vilnius.
- Šešelgis K.** (1996). Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.), Vilnius.
- Tarybų** Lietuvos enciklopedija (1985–1988) Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, t. 1–4.
- Tautavičius A.** (1985). Bambininkų piliakalnis. *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, Vilnius, t. 1, p. 199.
- The cultural** Landscape During 6000 Yers in Southern Sweden – the Ystad Project (1991), *Ecological Bul.*, Lund, No 41.
- Totoraitis J.** (1938). Sūduvos Suvalkijos istorija, Kaunas.
- Visuotinė** lietuvių enciklopedija (2001–2005), Vilnius, t. 1–4.
- Ковенская** губерния (1865). *Žemėlapių* (M 1:126 000) rinkinys.
- Милюс Й.** (1988). Закономерности динамики земельных угодий Литовской ССР: Автореф., Ленинград.
- Эйтманавичене Н.** (1984). Особенности ландшафтно-дифференцированной территории Литвы в XVI в., *Geografijos metraštis*, t. 21, p. 147–179.

Churches as indicators of cultural landscape development

Summary

Consistent Christianization of Lithuania began in 1387. The present territory of the country was then only a small part of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) where Catholicism was declared official state religion. Grand Dukes of Lithuania Jogaila and Vytautas were the first constitutors followed by other sovereigns and noblemen (landlords). In the 19th–20th centuries, churches were built by communities on their own means. Foundations were established for maintenance of churches. Therefore, existence of foundations in a concrete locality implied that it was in a better economical situation and more densely populated. The network of churches to a certain extent reflected development of cultural landscape.

Dating back of the churches was the major problem of the present work because the dates given in publications often differ. The present article is based on the most recent publication – reference book by K. Misius and R. Šinkūnas (1993) “Lietuvos katalikų bažnyčios” (the Lithuanian Catholic Churches).

The first churches of the 14th–15th centuries were concentrated in a belt trending NW–SE in the central part of the country (Fig. 1). The concentration of churches is a clear evidence of the external pressure of the Order and high density of population. The density of population is also proved by the fact that most Lithuanian castles assaulted by crusaders were concentrated in the mentioned territory. The distribution of churches implies that the western and north–western peripheries of the country were sparsely populated. The dates of establishment of churches in the northern periphery suggest that life in some localities was not completely intermitted by wars whereas in other localities appearance of churches might have been related with the increase of population resulting the internal colonization in the second half of the 15th–the first half of the 16th century.

In the 16th century churches were built throughout the country but their network was uneven (Fig. 2). The dates of establishment show a few areas in the uplands with fully formed network of churches. These were presumably the most densely populated areas. The two most densely populated (since the middle of the 1st millennium) regions – Western and Eastern Lithuania – stood out till the 16th century. They were separated by a sparsely populated Middle Plain region. They mingled during the wars with the Order, when the central part of the plain became more densely populated. This is proved by the first churches built in the area.

Paralleling of the burials of the 1st–12th centuries and churches built in the 14th–16th centuries revealed the localities which preserved the cultural landscape continuity. Most of the churches built in the 14th–16th centuries were closely related with the old cultural areas of the 1st millennium. Some of them were permanently inhabited whereas some others were deserted during wars. Appearance of churches in these localities showed that in times of peace their former inhabitants would return to them or they were newly inhabited because one millennium of agriculture changed their landscape and, undoubtedly, improved their soils. A few localities have appeared as if in an ‘empty place’ because they have no marks (burials or mounds) of cultural activity in the previous centuries. They are some kinds of the colonies of the 16th century which were established in the forests undisturbed by economic activity. Localities with solitary marks of cultural activity can be classified as a separate group.

Analysis of the dates of establishment of churches revealed territories without churches in the 16th century (Fig. 2). Many localities of these territories were for the first time mentioned in historical sources in the 16th century or even later. Collation of these territories with recent forested areas revealed a history of economic activity of varying intensity in them. Some of these territories have remained forested till our days whereas some of them have converted into deforested agrarian areas.